

Володимир Мартиненко

ЕВАКУАЦІЯ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.4733830

© В. Мартиненко, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження – розкрити процес становлення історіографії питання про політику нацистської Німеччини щодо німецьких переселенців з окупованих областей України на завершальному етапі Другої світової війни. *Методологічну основу* дослідження становлять принципи об'єктивності, комплексності, а також сукупність спеціальних (історико-генетичний, проблемно-хронологічний та періодизація) та загальнонаукових методів (аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція та типологізація). *Наукова новизна*. Стаття є першою спробою дослідити історіографічні аспекти теми, яка ще не отримала комплексного та всебічного висвітлення. *Висновки*. Аналіз історіографії означеної проблематики свідчить про брак спеціальних досліджень, присвячених адміністративним переселенням етнічних німців з окупованих регіонів СРСР у період Другої світової війни. Найбільший внесок у розробку окремих сегментів цієї теми здійснили вчені ФРН. Їхні роботи, як правило, спираються на широке коло архівних джерел та сучасні методологічні підходи. Однак інтерес німецьких істориків до теми найчастіше носить вибірково-контекстуальний характер і пов'язаний зазвичай із вивченням механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію анексованих у 1939 р. західно-польських територій. В академічних колах ряду колишніх радянських республік ця проблематика залишається маловідомою сторінкою Другої світової війни. Зокрема, у роботах українських істориків тема евакуації етнічних німців на територію Третього рейху в 1943–1944 рр. зводиться лише до її поверхневого розгляду або ж короткої констатації. Роботу вітчизняних дослідників значною мірою ускладнює та обставина, що основний масив джерельної бази з цієї проблематики зосереджений в архівних фондах Німеччини.

Ключові слова: історіографія, етнічні німці, евакуація, Німеччина, Україна, Друга світова війна.

Політика нацистської Німеччини щодо етнічних німців, які проживали в ряді країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи напередодні і в роки Другої світової війни, вже давно стала об'єктом підвищеної уваги багатьох істориків. Окрему дослідницьку нішу представляє комплекс питань, пов'язаний із масовими переселеннями так званих «фольксдойче» на територію Третього рейху. Відправною точкою цих акцій, що проходили під гаслом «Додому в Рейх!» (нім. «Heim ins Reich!») стала, як відомо, осінь 1939 р. До числа маловивчених належить тема так званих «адміністративних переселень», які охопили німецьке населення радянських окупованих територій в 1942–1944 рр. На відміну від інших переселенських акцій, організованих нацистським керівництвом у попередні роки, евакуація сотень тисяч радянських німців на батьківщину своїх предків по суті була втечею і тривала кілька наповнених драматизмом місяців. Більшість

біженців потягнулася до Німеччини, мріючи знайти там притулок, оскільки добре запам'ятала «Великий терор» 1937–1938 рр. і масові депортації у перші місяці війни. Незважаючи на вражаючий розмах адміністративних переселень, котрі значно змінили етнокультурний ландшафт окремих регіонів України, ця проблема залишається маловідомою сторінкою воєнного періоду як у закордонній, так і у вітчизняній історіографії.

Тож, мета цієї розвідки – вивчити процес становлення історіографії питання про політику нацистської Німеччини щодо німецьких переселенців з окупованих областей України на завершальному етапі Другої світової війни.

Перші дослідження, присвячені долі етнічних німців СРСР у роки Другої світової війни, з'явилися у ФРН. Значною мірою цьому сприяв громадський фон післявоєнної Німеччини, яка зіткнулася з проблемою облаштування та інтеграції мільйонів німецьких біженців, що рятувалися від Червоної армії або депортованих за рішенням урядів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Югославії. З метою захисту їх прав та збереження культурно-історичної спадщини в 1950 р. у Штутгарті був заснований Союз вигнаних (*Bund der Vertriebenen*). До складу Союзу увійшли земляцтва етнічних німців різних регіонів Європи. Одне з них, «*Landmannschaft der Deutschen aus Russland*» (LmDR; далі – ЛмДР), представляло інтереси німців з СРСР, які уникли післявоєнної репатріації.

У 1958 р. в альманасі «*Heimatbuch der Deutschen aus Russland*», що видавався під егідою ЛмДР, були опубліковані дві оглядові публікації, присвячені долі німецького населення в СРСР. Автор першої, Г. Рьомміх, лише побіжно згадав про адміністративні переселення етнічних німців з окупованих радянських регіонів¹. Вже більш докладно ця тема представлена у статті Г. Тайха². У фокусі уваги автора перебувала міграційна динаміка німецького населення СРСР у період з 1941 по 1950 рр. Спираючись перш за все на інформацію, оприлюднену у нацистській пресі, Г. Тайх коротко розглянув основні етапи евакуації етнічних німців у Рейх протягом 1942–1944 рр. і спробував встановити більш-менш точну їх чисельність. Він, зокрема, указав, що цифра у 350000 осіб, яка фігурує в багатьох джерелах, є завищеною. Згідно з приблизними підрахунками Г. Тайха, чисельність самих німців в дійсності становила не більше 325000 осіб, інших – від 25000 до 30000 осіб, враховуючи інонаціональних членів сімей. Одна з основних причин завищеної кількості переселенців з СРСР на території Третього рейху, на його думку, крилася в оптимізмі нацистської пропаганди, яка прагнула перебільшити їх демографічний потенціал. Серед іншого Г. Тайх спробував з'ясувати приблизну чисельність німців, які залишилися після закінчення війни у західній частині Німеччини та репатрійованих на батьківщину.

І все ж упродовж досить тривалого періоду часу політика Третього рейху щодо німецького населення СРСР займала у німецькій історіографії периферійне місце. Такі теми, хоча й були важливі, але, як висловився дослідник А. Айсфельд, не відповідали духу часу³. Нагадаємо, що на початку 1960-х рр. ФРН вступила в еру «нової східної політики», спрямованої на нормалізацію відносин з країнами соціалістичного блоку, особливо з СРСР. Крім того, на рубежі 1960–70-х рр. почали відбуватися деякі зміни і у суспільній свідомості. Оскільки молоде покоління кардинально переглянуло своє ставлення до епохи націонал-соціалізму, то теми, пов'язані з утечею та вигнанням етнічних німців до і після закінчення Другої світової війни, все частіше стали сприйматися як маргінальні⁴.

¹ Roemmich H. Die Tragödie der deutschen Volksgruppe in Rußland. *Heimatbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1958. S. 7–21.

² Teich G. Die Rußlanddeutsche. Bevölkerungsbewegung in Kriegs- und Nachkriegszeit 1941–1950. *Heimatbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1958. S. 82–94.

³ Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V. Göttingen*, 1998. S. 35.

⁴ Подунин Е. С. Вынужденные миграции немецкого населения из стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в 1944–1948 гг.: дисс. ... к. и. н.: 07.00.03 / Воронежский государственный университет. Воронеж, 2014. С. 10.

Однак до кінця 1970-х рр., напередодні епохи неоконсерватизму, ситуація почала поступово змінюватися у зворотній бік.

Тему евакуації етнічних німців, які проживали в окупованих регіонах СРСР, одним із перших порушив Р. Хофман. Використовуючи документи архівних установ Німеччини, він розглянув процес переміщення німецького населення з території Транснїстрїї до Вартегау навесні–влїтку 1944 р.⁵ Доли менонїтських бїженцїв з Пївдня України, котрї були вивезенї на територїю Захїдної Пруссїї і Вартегау у 1943–1944 рр., присвячена стаття Х. Герлаха⁶. Окупація у життї менонїтїв представлена автором як перїод вїдносного затишшя та вїдродження у духовно-культурнїй сферї. Органїзацїйним аспектам евакуацїї, що вїдбулася у вереснї 1943 р., в статтї придїлено порївною небагато уваги. Спираючись на нечисленнї спогади очевидцїв, Х. Герлах обмежився лише загальним описом ходу операцїї. Тому основнїй акцент змїщений на перебування менонїтїв у Рейху. У першу чергу Х. Герлах досить докладно висвітлив дїяльнїсть д-ра Б. Унру – вїдомого громадського менонїтського дїяча, який намагався налагодити релїгїйне життє серед бїженцїв, його однорїдцїв. Питання, котрї стосуються взаємин переселенцїв з владою Німеччини, вїдображенї вельми поверхнево. Деякї данї про життє менонїтїв на окупованих територїях та їх евакуацїю у 1943 р. також частково представленї в роботї Д. Г. Лїхдї⁷.

Наприкїнцї 1970-х рр. фонд концерну «Volkswagen» розпочав фїнансування багаторїчного дослїдницького проекту, завдяки якому вийшов ряд робїт фундаментального характеру з історїї етнїчних нїмцїв в СРСР⁸. Серед них особливо слїд вїдїлити монографїю І. Флейшхауер, у якїй на основї численних архївних документїв вперше була представлена цїлїсна картина полїтики Третього рейху щодо нїмецького населення на окупованих радянських територїях⁹. У центрї уваги дослїдницї опинилися насамперед аспекти, пов'язанї з дїяльнїстю рїзних структур нацистської Німеччини, якї займалися вїбудовуванням системи управлїння етнїчними нїмцями. У цьому контекстї І. Флейшхауер також досить докладно розглянула питання реєстрацїї нїмецького населення. Окремий роздїл монографїї присвячений евакуацїї етнїчних нїмцїв у 1942–1944 рр. Особливий акцент було зроблено на описї масових переселенських процесїв, що проходили восени 1943 р. на територїї рейхскомїсарїату «Україна». До основних факторїв, якї негативно впливали на хїд операцїї, І. Флейшхауер вїднесла давнїй конфлїкт компетенцїй СС та Мїнїстерства схїдних окупованих територїй. Серед іншого вона показала, що ставлення нацистського керївництва до нїмецьких бїженцїв на територїї Рейху носило виключно утилїтарний характер – вони розглядалися як трудовий і вїськово-мобїлізацїйний ресурс.

У бїльш стислому виглядї полїтика Німеччини щодо етнїчних нїмцїв на окупованих радянських територїях висвітлена у спїльнїй монографїї І. Флейшхауер та їзраїльського історика Б. Пїнкуса, яка побачила свїт у 1987 р.¹⁰

Стратегїї виживання менонїтїв України в роки Другої свїтової вїйни стали одним із ключових сюжетїв дисертацїї Е. Висотцкї, що базується на залученнї широкого кола мемуарних джерел¹¹. Розглядаючи окупацїйний перїод, дослїдни-

⁵ Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in "Transnistrien" im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447–453.

⁶ Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145–154.

⁷ Lichdi D. G. Mennoniten im Dritten Reich. Dokumentation und Deutung. Mit Beiträgen von Theo Glück und Horst Gerlach. Weierhof: Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsverein № 9. 1977. 195 s.

⁸ Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V.* Göttingen, 1998. S. 35.

⁹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.

¹⁰ Pinkus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Baden-Baden, 1987. 599 s.

¹¹ Wisotzki E. Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten. Unveröffentlichte Dissertation. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 1992. 227 s.

ця прийшла до висновку, що сприйняття націонал-соціалізму серед колоністів носило амбівалентний характер: з одного боку, їм імпонував антикомунізм, але в той же час вони виявилися байдужими до расових постулатів, які їм намагалися нав'язати німецькі чиновники. Окрему увагу у дисертації приділено долі менонітів після їх переміщення на територію Вартегау, особливо їх репатріації наприкінці та після завершення війни.

Філантропічна діяльність д-ра Б. Унру щодо біженців-менонітів з України наприкінці Другої світової війни і у перші післявоєнні роки була порушена у біографічному дослідженні Г. Б. Унру¹². У цьому контексті автор акцентував увагу на двох основних сюжетах: ролі Б. Унру в налагодженні релігійного життя менонітів після евакуації до Німеччини та його зусиллях з порятунку одновірців від видачі радянській владі у 1945–1947 рр.

Особливості становища німецького населення в зоні румунської окупації на прикладі колонії Кандель (нині село Рибальське Одеської області) досить докладно викладені в книзі А. Боша та Й. Лінгора¹³. Зокрема, автори розглянули діяльність зондеркоманди «Р»¹⁴, процедуру реєстрації етнічних німців, а також їх вербування до військ СС навесні 1943 р. Не залишилися в тіні й аспекти, пов'язані з евакуацією колоністів з Трансїстрії у березні 1944 р. Також у загальних рисах охарактеризовано їхнє подальше перебування на території Третього рейху (особливо питання натуралізації та призову на військову службу в кінці війни).

Комплекс питань, які справляли вплив на стан німецького населення України в роки Другої світової війни, розкрито в публікації А. Айсфельд, написаній у співавторстві з В. Л. Мартиненком¹⁵. У роботі зазначено, що політика нацистської Німеччини щодо етнічних німців окупованих радянських територій носила амбівалентний характер, і тому немає підстав говорити про їх виключно привілейоване становище. Німці, які були евакуйовані упродовж 1943–1944 рр., за твердженням авторів, виявилися у практично безальтернативній ситуації: з одного боку, вони отримали від окупаційної влади безапеляційний наказ покинути свої населені пункти у стислі терміни, з іншого – у них були всі підстави побоюватися репресій після повернення радянської влади.

Протягом останніх двох десятиліть у німецькій історіографії помітно зріс інтерес до вивчення ідеологічних основ і механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію захоплених територій шляхом масових переселень етнічних німців. У дослідженнях, присвячених цій проблематиці, становище німецького населення окупованих регіонів СРСР розглядається лише в прив'язці до загального контексту. Проте ці роботи дозволяють глибше зрозуміти справжні мотиви та організаційні аспекти переселенської політики керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Серед них у першу чергу необхідно згадати монографію І. Хайнеман, де розглянуто роль Головного управління раси і поселень СС (нім. Rasse- und Siedlungshauptamt der SS) в утворенні так званого «нового порядку» в Європі¹⁶. Значну увагу авторка приділила питанням, пов'язаним з використанням німецького населення у реалізації колонізаційних

¹² Unruh H. B. Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums, 2009. 509 s.

¹³ Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.

¹⁴ Зондеркоманда «Росія» (нім. Sonderkommando Russland; у документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди «Р» перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Хорст Хоффмайер (1903–1944). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансїстрія).

¹⁵ Eisfeld A., Martynenko V. Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssicherheit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*. Neue Folge, Bd. XXI (2013). S. 104–181.

¹⁶ Heinemann I. «Rasse, Siedlung, deutsches Blut»: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003. 697 s.

планів Німеччини на окупованих радянських територіях. Зокрема, були порушені аспекти системи управління етнічними німцями. Але більш детально І. Хайнеман висвітлює політику нацистської влади, спрямовану на створення декількох німецьких поселенських анклавів у генеральному окрузі «Житомир». Дослідниця зазначила, що, починаючи з 1943 р., ідеологічний чинник відійшов на другий план, і основною метою переселенських заходів став захист колоністів від загрози з боку різних партизанських загонів, які діяли в регіоні. Тема масової евакуації етнічних німців восени 1943 р. в роботі І. Хайнеман представлена у стислому й узагальненому вигляді.

Спробу комплексного аналізу переселенської політики Німеччини здійснив М. Ленігер¹⁷. Автор розглянув операції з переселення етнічних німців у початковий період війни, функціонування табірної системи Управління у справах етнічних німців (нім. Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi; далі – ФоМі) і фільтраційну діяльність Центрального бюро з питань імміграції (нім. Einwanderungszentralstelle, EWZ; далі – ЕВЦ). Однак проблематика німецьких біженців з СРСР висвітлена у монографії М. Ленігера лише фрагментарно.

Переселенська політика нацистського керівництва знайшла також відображення у праці М. Фібрандт¹⁸. Центральне місце у ній відведено вивченню процесу фільтрації етнічних німців, особливо тих її аспектів, які були пов'язані з відбором за расовими і медичними критеріями. В одному з розділів М. Фібрандт коротко охарактеризувала особливості евакуації німецького населення з окупованих областей СРСР в 1943–1944 рр.

Діяльності ЕВЦ як ключового актора, який визначав долю німецьких переселенців на території Рейху, присвячена монографія А. Штриппеля¹⁹. В окремий тематичний блок автор виніс питання, пов'язані з проведенням реєстрації етнічних німців на окупованих радянських територіях, їх адміністративними переселеннями протягом 1943–1944 рр. та подальшою фільтрацією. Зазначимо, що на сьогоднішній день праця А. Штриппеля залишається одним із небагатьох досліджень, у яких більш-менш докладно розглянута політика нацистської Німеччини щодо німецьких біженців з СРСР.

Окрему категорію складають дослідження, які значною мірою спираються на усні свідчення та спогади очевидців. Однією з відмінних рис таких розвідок нерідко є публіцистичний стиль подачі матеріалу. До них, зокрема, належить книга Г. Вольтера «Зона повного спокою», перше видання якої побачило світ у 1993 р.²⁰ Евакуаційна епопея осені 1943 р. і репатріація до СРСР показані тут очима безпосередніх учасників тих подій – переважно жителів колоній Півдня України. У подібному ж ракурсі, але більш докладно, ці самі сюжети відображені в книзі О. Логвенової (Бланк), присвяченій історії менонітської колонії Вейнау²¹. Уривчасті відомості про життя етнічних німців Півдня України в умовах окупації та їх переселення у Німеччину містить робота Г. Гетте «Відторгнені батьківщиною», яка написана у жанрі сімейної історії²². Окремо підкреслимо, що згадані дослідження, написані вихідцями з колишніх радянських республік, містять ідею про переважно примусовий характер евакуаційних процесів 1943–1944 рр.

¹⁷ Leniger M. Nationalsozialistische «Volkstumarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin: Frank & Timme 2006. 254 s.

¹⁸ Fiebrandt M. Auslese für die Siedlergesellschaft. Die Einbeziehung Volksdeutscher in die NS-Erbgesundheitspolitik im Kontext der Umsiedlungen 1939–1945. Göttingen 2014: Vandenhoeck & Ruprecht. 671 s.

¹⁹ Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.

²⁰ Вольтер Г. А. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Augsburg: Waldemar Weber Verlag, 2004. 509 с.

²¹ Логвенова Е. Weinau. По следам погибшей цивилизации. Augsburg: Aurus Verlag, 2007. 217 с.

²² Гетте Г. Отвергнутые родной. Кёльн: Изд-во Г. Гетте, 2008. 374 с.

Доля етнічних німців, які проживали на окупованих радянських територіях, знайшла часткове відображення в публікаціях дослідників США та Канади. Зробити американських істориків, зокрема, відзначимо статтю Е. Шмальца про евакуацію етнічних німців південного регіону України на територію імперського округу Вартегау²³. Однак згадана публікація носить лише оглядовий характер, а її джерельну базу становить переважно мемуарна література. Загальні моменти політики нацистської Німеччини щодо радянських німців (у тому числі адміністративні переселення) згадані у монографії В. О. Луманса, присвяченій діяльності ФоМі²⁴.

Що стосується канадських авторів, то їх увага сфокусована переважно на різних етапах історії менонітських колоній України. Така тематична спеціалізація обумовлена, насамперед, історичним контекстом (як відомо, значний відсоток менонітської громади Канади складають нащадки вихідців з Російської імперії та СРСР). Період Другої світової війни, що мав драматичні наслідки не лише для менонітів, але й німецького населення України в цілому, закономірно став одним із ключових сюжетів у роботах деяких канадських дослідників.

Автором однієї з перших публікацій, де описане життя колоністів в умовах окупації, став Г. Фаст²⁵ – у минулому співробітник зондеркоманди д-ра К. Штумппа²⁶. Очевидно, його стаття, що вийшла у 1947 р. на сторінках щоквартальника «Mennonite Life», переслідувала лише одну мету: проінформувати широку громадськість Канади про мінливі долі менонітських біженців, які прибули з Європи незабаром після закінчення Другої світової війни²⁷. Спираючись на власні спогади, Г. Фаст зазначив, що під час німецької окупації меноніти Півдня України дійсно отримали можливість приступити до поступового відродження свого релігійного та культурного укладу. Однак з часом багато хто з них почав здогадуватися про плани представників СС, які керували німецькими колоніями, поступово замінити християнське віровчення на ідеологію «крові й ґрунту». У згаданій статті також було порушено тему евакуації менонітів до Німеччини в 1943 р. Більш докладно вона висвітлена в статті Г. К. Еппа, уродженця колонії Остервік (нині с. Павлівка Запорізької обл.)²⁸. Будучи безпосереднім свідком тих подій, він назвав масовий відхід менонітів восени 1943 р. катастрофою. Г. К. Епп вважав, що у колоністів, які добре пам'ятали про депортацію 1941 р., не залишалося іншого вибору, тому їх евакуація, по суті, набула характе-

²³ Schmalz E. «The Long Trek»: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943–1944. *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*. Vol. 31. No. 3. 2008. P. 1–23.

²⁴ Lumans V. Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1993. 350 p.

²⁵ Фаст, Герхард (1894–1974) – проповідник менонітської церкви, педагог, дослідник. Народився у колонії Луговськ Самарської губернії. У 1930 р. спробував разом зі своєю сім'єю в складі групи менонітів емігрувати з СРСР, за що був заарештований і засланий на 5 років до виправно-трудового табору на Північній Двіні. Через два тижні після прибуття до табору втік, сховавшись на вантажному судні, яке прямувало до Англії. Опинившись в Англії, Г. Фаст отримав дозвіл на переїзд до Німеччини, де через деякий час почав працювати вчителем, а також став членом місіонерської організації «Licht im Osten» («Світло на Сході»). На початку 1942 р. був призначений співробітником зондеркоманди д-ра К. Штумппа, що займалася переважно збиранням генеалогічної інформації та різних статистичних відомостей про німецькі колонії на окупованих територіях України. У 1952 р. емігрував до Канади, де і провів залишок свого життя, займаючись релігійною, педагогічною та громадською діяльністю.

²⁶ Штумпп, Карл (1896–1982) – німецький етнограф. Уродженець колонії Александрґільф Херсонської губернії. У 1918 р. виїхав з Бессарабії до Німеччини. У 1922 р. закінчив університет у Тюбінгені. Починаючи з 1938 р. керував відділенням з вивчення поселень російських німців Німецького інституту зарубіжжя (Deutsches Auslandinstitut) у Берліні. У 1939–1940 рр. брав участь в акціях переселення етнічних німців з Галичини, Бессарабії та Добруджі. У 1941–1942 рр. очолював зондеркоманду Міністерства окупованих східних територій, яка збирала генеалогічні відомості про німців, які проживали в окупованих регіонах України. Після війни займався громадською і науково-дослідницькою діяльністю.

²⁷ Fast G. Mennonites of the Ukraine under Stalin and Hitler. *Mennonite Life*. No. 2. April 1947. P. 18–21.

²⁸ Epp G. K. Die Große Flucht. Vom Dnjepr zur Weichsel – Von der Weichsel zur Elbe 1943–1945. *Mennonitisches Jahrbuch*. 1985. S. 69–74.

ру втечі. Вельми критично автор відгукнувся про ставлення влади Німеччини до біженців, багатьом з яких була визначена роль поселенців на анексованих польських територіях. Він підкреслив, що подібна політика ще більше налаштовувала польських селян, чії садиби підлягали конфіскації, проти радянських німців. Сильне обурення серед біженців, за словами Г. К. Еппа, викликала й військова повинність, що стала закономірним наслідком їх натуралізації. Автор дійшов висновку, що переселенці з СРСР знову опинилися у безальтернативній ситуації й тому були змушені підкоритися волі німецької влади. Більш детальна інформація про участь менонітів у війні на боці Німеччини та їх подальшу долю в радянському полоні міститься в книзі К. Фаста²⁹.

Помітною подією в подальшій розробці історіографії проблеми став вихід монографії професорки Університету Ватерлоо (Онтаріо) М. Епп «Жінки без чоловіків. Менонітські біженці Другої світової війни»³⁰. Історико-антропологічне дослідження М. Епп побудоване на численних усних і письмових мемуарних свідченнях менонітів Півдня України, які пережили німецьку окупацію і переселення до Німеччини в 1943 р. У центрі уваги авторки перебувають особливості досвіду виживання сімей колоністів, які напередодні та під час Другої світової війни залишилися без чоловіків старшого та середнього віку. Серед іншого, М. Епп спробувала з'ясувати, яким чином жінки, що домінували в цих сім'ях, адаптувалися в екстремальних умовах і виконували обов'язки, невластиві для їх гендерної ролі. Розглядаючи окупаційний період в житті менонітів, дослідниця згадала про ознаки релігійно-культурного відродження, вказавши при цьому, що німецька влада категорично заборонила включати Закон Божий до шкільної програми. Однак, попри певні протиріччя, багато колоністів, за словами М. Епп, морально були на боці Німеччини, сподіваючись після її перемоги возз'єднатися з депортованими родичами. Окремий розділ монографії присвячений опису евакуаційної епопеї 1943 р. Її організаційні аспекти висвітлені досить поверхнево, оскільки М. Епп розглядає цю подію крізь призму долі учасників треку, пріділяючи першочергову увагу стратегіям їх виживання. Вона зазначила, що екстремальні умови евакуації послабили згуртованість менонітів і призвели до зростання напруженості між окремими групами біженців. Характеристика становища біженців на території Німеччини у роботі М. Епп зведена до загальних штрихів їхнього повсякденного життя: натуралізації та роботі в експропрійованих польських господарствах. Згадуючи про призов менонітів до вермахту, авторка повторює вже озвучену раніше тезу про відсутність вибору. Водночас вона визнає, що серед мобілізованих чоловіків виявилось й чимало антикомуністів, налаштованих воювати на боці Німеччини.

Деякі факти про життя менонітів південного регіону України під час окупації та їх переміщення до Німеччини у 1943–1944 рр. містяться також в дослідженнях Г. Т. Х'юберта³¹ і А. Конрада³².

Проблема переселення радянських німців у Рейх фрагментарно відображена в роботах окремих польських дослідників, які спеціалізуються на вивченні окупаційного періоду в історії своєї країни. Як правило, їх цікавить лише питання впливу цих процесів на життя місцевого польського населення. Зокрема, про заселення анексованих польських земель етнічними німцями у роки Другої світової війни згадував відомий історик Ч. Мадайчик³³. Деякі дані (в основному

²⁹ Fast K. *Geht der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht*. Winnipeg, Manitoba: Canzona Publishing, 1989. 324 s.

³⁰ Epp M. *Women without Men. Mennonite Refugees of the Second World War*. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 275 p.

³¹ Huebert H. *Hierschau: An Example of Russian Mennonite Life*. Winnipeg: Kindred Press, 1986. 404 p.

³² Konrad A. *Red Quarter Moon: A Search for Family in the Shadow of Stalin*. Toronto: University of Toronto Press, 2012. 356 p.

³³ Madajczyk C. *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*. Berlin: Akademie, 1987. 513 s.

статистичні) про прибуття німецьких біженців з СРСР у 1943–1944 рр. містяться у монографії М. Вардзинської³⁴.

У роботах російських дослідників питання, пов'язані зі становищем етнічних німців на окупованих радянських територіях, займають периферійне місце. Як виняток, але з деяким застереженням, згадаємо дисертацію М. Ю. Привалової «Радянські німці-репатріанти у національній політиці СРСР в 1940-ві – 1970-ті рр.», захищену 2008 р.³⁵ Ця робота, хоча й не відрізняється новаторством, все ж стала історіографічним фактом. У першому розділі дисертації, який представляє собою примітивну компіляцію з елементами плагіату, описано становище німецького населення на окупованих радянських територіях (переважно в регіонах України) та його подальша евакуація в Рейх. Головними джерелами для написання цього розділу послужили статті кількох дослідників Німеччини, Росії та України.

Про активне наукове осмислення долі німецького етносу в українській історіографії можна говорити вже після 1991 р., чому в значній мірі сприяла так звана «архівна революція». В Україні, яка за кількістю німців у довоєнний період посідала друге місце після РРФСР серед усіх радянських республік, зростання інтересу до цієї проблематики було цілком передбачуваним.

Своєрідною точкою відліку в розробці історіографії проблеми прийнято вважати спільну статтю київських істориків М. Ковалю і П. Медведка, що вийшла у 1992 р. на сторінках «Українського історичного журналу»³⁶. Спираючись на раніше недоступні документи німецького походження, автори спробували дати загальну характеристику становища етнічних німців в умовах окупації. Основну увагу в публікації приділено правовому статусу, соціальній опіці, системі виховання і освіти, а також індоктринації так званих «фольксдойче» на території України. Вже на початку тексту відзначено, що трагедія німецького населення полягала у тому, що воно виявилось заручником військово-політичного протистояння СРСР та Німеччини. Фрагментарно порушивши сюжет про евакуацію етнічних німців на територію Німеччини у 1943–1944 рр., М. Коваль та П. Медведок вказали на відсутність у них іншого вибору. З огляду на той факт, що тема публікації була абсолютно новою, історикам не вдалося уникнути деяких неточностей. Так, наприклад, зондеркоманда «Р» (Росія) і зондеркоманда К. Штумппа, які мали безпосереднє відношення до роботи з німецьким населенням, представлені у тексті як одна структура³⁷. Також не зовсім вірно та чітко відображені специфіка процедури реєстрації етнічних німців і пов'язані з нею критерії. Але при цьому слід зазначити, що публікація М. Ковалю і П. Медведка досить тривалий час в академічних колах залишалася чи не головним оглядовим дослідженням про німецьке населення України в роки війни.

До кінця 1990-х рр. в українській історіографії практично не з'являлося жодних публікацій, які б свідчили про зростання інтересу дослідників до становища німецького етносу під час Другої світової війни. Утім, ситуація, що склалася, мала цілком об'єктивний характер. Справа в тому, що увага багатьох істориків у перші пострадянські роки була поглинута більш глобальними питаннями, пов'язаними, наприклад, з функціонуванням окупаційного режиму на українських територіях, діяльністю українських націоналістів, партизанським рухом і взагалі концептуальним переосмисленням самого військового періоду. Існували й інші причини, які також у значній мірі перешкождали подальшому більш глибокому розгляду долі німецького населення. Перша полягала в тому, що рівень

³⁴ Wardzyńska M. Wsiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, 2017. 560 s.

³⁵ Привалова М. Ю. Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940-е – 1970-е гг.: дисс. ... к. и. н.: 07.00.02 / Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 2008. 209 с.

³⁶ Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.

³⁷ Там само. С. 17.

мовної кваліфікації, необхідний для роботи з іноземними джерелами та текстами зарубіжних колег, у багатьох українських дослідників залишав бажати кращого. Не менш важливою умовою з точки зору проведення консультацій та обміну академічним досвідом була і комунікація з німецькою академічною спільнотою, яка ще тільки налагоджувалася.

Певне пожвавлення в розробці історіографії проблеми намітилося наприкінці 1990-х рр. Важливою тенденцією на пострадянському просторі стала академічна інституціоналізація історії німецького етносу. Не оминув цей процес стороною й Україну. Наприклад, у 1997 р. при Дніпропетровському національному університеті, у стінах якого ще за радянських часів сформувалася авторитетна школа істориків-германістів, було створено Інститут українсько-німецьких досліджень (зараз – Центр українсько-німецьких наукових досліджень). Одним із пріоритетних завдань нового структурного підрозділу стало всебічне вивчення історії німецького населення українських земель. Але існувала й інша передумова, що зумовила тематичну спеціалізацію інституту. Вона полягала у тому, що до Другої світової війни на території Дніпропетровської області та деяких прилеглих регіонів була сконцентрована значна кількість німецьких колоній. Цей воістину величезний пласт етнічної історії України належало ґрунтовно і всебічно вивчити. Важливим напрямком у роботі інституту, особливо на початковому етапі, було зміцнення співпраці із закордонними академічними центрами. Прикладом такої успішної кооперації стали спільні українсько-німецько-канадські експедиції на території Запорізької області, у результаті яких вдалося зафіксувати спогади живих свідків про життя колоній менонітів в 1930–40-х рр.³⁸ Через деякий час чимало із зібраних матеріалів лягли в основу колективної монографії «Живи і пам'ятай... Історія менонітських колоній Катеринославщини», котра складається з низки наукових нарисів, спогадів та архівних документів³⁹. У книзі представлена певна інформація і про становище колоністів в окупаційний період.

Серед робіт співробітників Інституту українсько-німецьких досліджень у першу чергу необхідно виділити статті В. К. Клець, який спеціалізується на вивченні політики нацистської Німеччини щодо німецького населення України⁴⁰. Більшість з його публікацій охоплюють досить широкий спектр питань і носять оглядовий характер. Основна увага водночас зосереджена на колоніях Запорізької та Дніпропетровської областей. Серед чинників, що спонукали німецьке населення до колабораціонізму, В. К. Клець виділяє не лише репресивну політику радянської держави напередодні і на початку війни, а й етнокультурну спорідненість з окупантами⁴¹. Спираючись на фактичний матеріал, дослідник показує, що колабораціонізм етнічних німців був досить багатограним у своїх проявах. Масове переміщення жителів німецьких колоній до Німеччини у 1943–1944 рр., на думку дослідника, мало чим відрізнялося від проведеної радянською владою депортації 1941 р. Так, він вважає, що багатьом колоністам довелося відступати через сильний тиск та погрози з боку окупантів⁴². Вузкість джерельної бази, на

³⁸ Малиновский Л. В. Рецензия профессора Л. В. Малиновского на монографию «Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины». *Вопросы германской истории*. 2012. С. 247.

³⁹ Живи і помни... Історія меннонітських колоній Катеринославщини. Под редакцією професора С. І. Бобылевой. Днепропетровск, 2006. 378 с.

⁴⁰ Клець В. К. Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943–1945 гг. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2005. С. 114–121; Клець В. К. Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2006. С. 135–154; Клець В. К. Коллаборационизм этнических немцев в годы Великой Отечественной войны: своеобразие формы и содержания. *К 60-летию великой победы: взгляд из XXI века*: [сборник научных трудов]. Новокузнецк, 2010. С. 66–94.

⁴¹ Клець В. К. Коллаборационизм этнических немцев в годы Великой Отечественной войны: своеобразие формы и содержания. С. 69, 88–89.

⁴² Клець В. К. Принудительные миграции немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: общее и особенное. *Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции*. Саратов, 26–28 августа 2011 г. Москва: МСНК-пресс, 2011. С. 362–364.

жаль, не дозволила автору докладніше висвітлити цей аспект і уникнути зайвої екстраполяції.

Першою спробою комплексного дослідження політики Третього рейху щодо німецького населення на території рейхскомісаріату «Україна» стала кандидатська дисертація І. О. Іванькова, захищена в 2007 р.⁴³ Джерельну базу роботи склали насамперед документи трьох центральних (один із них відомчий) і одного регіонального архівів України. Увага автора охоплює досить широкий спектр питань, що стосуються життя німецького населення в роки окупації: ідейно-організаційних основ німецької політики, демографічної динаміки, правового статусу, соціально-економічного становища, культурно-освітньої сфери та евакуації етнічних німців у 1943–1944 рр. Разом з тим не всі аспекти проблеми отримали рівнозначне висвітлення. Попри те, що автор спирався на роботи німецьких дослідників, дуже поверхневою й не зовсім зрозумілою є характеристика процедури, пов'язаної з присвоєнням статусу «фольксдойче». У тексті відсутня як сама назва цієї процедури (Deutsche Volksliste Ukraine), затверджена у листопаді 1942 р., так і опис критеріїв визначення етнічної приналежності. І. О. Іваньков дав досить точну оцінку відносинам між німецьким населенням та окупаційним режимом. Він підкреслив, що реальні причини лояльності більшості етнічних німців до нацистської влади не мали нічого спільного з ідеологією націонал-соціалізму, а крилися в національній політиці радянської держави довоєнних років. З іншого боку, керівництво Рейху також було зацікавлене в залученні колоністів до тісної співпраці, оскільки розглядало їх як важливий елемент своєї соціальної опори на окупованих територіях⁴⁴. Опис переселення етнічних німців до Німеччини у 1943–1944 рр. зведений І. О. Іваньковим в основному до констатації вже відомих фактів. Розмірковуючи про причини їх страху перед радянським режимом, він зазначив наступне: «“фольксдойче” не просто скомпromетували себе перебуванням на “тимчасово окупованій території”, а були безпосередньо залучені до гітлерівського окупаційного апарату, усіляким чином підтримувалися ним»⁴⁵. При цьому травматичний досвід, пов'язаний з Великим терором 1937–1938 рр. і депортаціями перших місяців війни, автор чомусь не згадує.

Значну увагу особливостям становища німецького населення на території генерального округу «Житомир» приділив у контексті своєї дисертації С. В. Стельникович⁴⁶. Як відомо, висока концентрація колоністів зумовила не лише своєрідність місцевої адміністративно-територіальної системи, але також вплинула на специфіку міжнаціональних відносин в окупованому регіоні. Спираючись на документи ряду центральних та місцевих архівів України, автор спробував дати більш детальну картину планових переселень «фольксдойче», що відбувалися на території генерального округу в період з 1942 по 1943 рр. Основний акцент при цьому було зроблено на реалізації двох відомих колонізаційних проектів – Хегевальд і Ферстерштадт. Разом з тим С. В. Стельникович коротко показав, що окупаційна влада намагалася проводити політику створення менших моноетнічних анклавів і в інших місцевостях регіону. На окрему увагу в дисертації заслуговує інформація про взаємини колоністів з інонаціональним, перш за все українським населенням, які мали досить неоднозначний, а часом і ворожий характер⁴⁷. Створення німецьких моноетнічних територіальних анклавів призвело до того, що у деяких районах генерального округу «Житомир» німецькі колоністи стали серйозним фактором стримування діяльності україн-

⁴³ Іваньков І. О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02. Київ, 2006. 238 с.

⁴⁴ Там само. С. 175–178.

⁴⁵ Там само. С. 105.

⁴⁶ Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеve населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ: Нац пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2016. 522 с.

⁴⁷ Там само. С. 163–164.

ських націоналістів⁴⁸. Про евакуацію етнічних німців восени 1943 р. С. В. Стельникович згадує лише побіжно.

До суперечливих висновків щодо характеру евакуації німецького населення південного регіону України до Німеччини у 1943–1944 рр. дійшов у своїй публікації В. В. Чернявський⁴⁹. Спочатку автор визнає, що відновлення радянської влади загрожувало етнічним німцям новою хвилею репресій. Однак, згідно з його твердженням, традиційна думка про добровільне переселення колоністів до Рейху є некоректною. Головний аргумент В. В. Чернявського полягає у такому: «[...] оскільки тривале проживання на території Південної України значною мірою сприяло асиміляції фольксдойче із місцевим населенням і створювало низку культурних і ментальних невідповідностей із звичайними німцями, тому їхній виїзд до Німеччини жодним чином не можна розглядати як повернення на Батьківщину. [...] Також варто зазначити, що далеко не всі етнічні німці прихильно ставились до вермахту і політики Рейху на окупованих територіях. До війни багато хто з них займав важливі партійні й адміністративні посади, тому конфлікти з німецькими військами були поширеним явищем»⁵⁰. З огляду на це автор зазначив, «що евакуація населення німецьких колоній мала примусовий, ніж добровільний характер, і за своєю суттю також була формою вилучення робочої сили»⁵¹. Такий самий висновок містить і компілятивна публікація І. Моторної⁵².

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить про брак комплексних досліджень, присвячених адміністративним переселенням етнічних німців окупованих регіонів СРСР у період Другої світової війни. Найбільший внесок у розробку окремих сегментів цієї проблематики здійснили вчені ФРН. Їх роботи, як правило, спираються на широке коло архівних джерел і сучасні методологічні підходи. Однак інтерес німецьких істориків до теми найчастіше носить вибірково-контекстуальний характер і пов'язаний зазвичай із вивченням механізмів політики Третього рейху, спрямованої на германізацію анексованих у 1939 р. західно-польських територій. В академічних колах ряду колишніх радянських республік ця проблематика залишається маловідомою. Підвищена увага до становлення німецьких колоністів під час окупації спостерігається в українській історіографії. Однак тема адміністративних переселень етнічних німців до Рейху у роботах деяких вітчизняних авторів зводиться лише до її поверхневого розгляду або короткої констатації. Такий стан справ зумовлений значною мірою тим, що головний масив джерельної бази з даної проблематики зосереджений в архівних фондах Німеччини, і це, в свою чергу, ускладнює роботу дослідників.

References

- Bosch, A., and Lingor, J. (1990). Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart, Germany: Landsmannschaft der Dt. aus Russland. [in German].
- Cherniavskiy, V. V. (2014). Prymusova pratsia tsyvilnoho naseleennia Mykolaivskoi oblasti v Tretiomu reikhu ta Rumunii 1941–1943 rr.: verbuvannia, ekspluatatsiia, osoblyvosti povoiennoi repatriatsii [Forced Labor of Mykolaiv Region Civilian Population in the Third Reich and Romania in 1941–1943: Recruitment, Exploitation, Features of Post-war Repatriation]. *Kniga Pamyati Ukrainy: Nikolaevskaya oblast*. Т. 15. Mykolaiv, Ukraine. 45–133. [in Ukrainian].

⁴⁸ Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону... С. 100–101.

⁴⁹ Чернявський В. В. Примусова праця цивільного населення Миколаївської області в Третьюму рейху та Румунії 1941–1943 рр.: вербування, експлуатація, особливості повоєнної репатріації. *Книга Пам'яті України: Николаевская область*. Николаев: Илион, 2014. Т. 15. С. 45–133.

⁵⁰ Там само. С. 77.

⁵¹ Там само.

⁵² Motornai I. Положение немцев в Транснистрии (1941–1944 гг.). *Danubius*. Vol. XXXIV. Galati: Muzeul de istorie Galati, 2016. P. 235–243.

Eisfeld, A. (1998). Die Rußlanddeutschen in der Erforschung des Göttinger Arbeitskreises. *50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V.* Göttingen, Germany. 35–46. [in German].

Eisfeld, A., and Martynenko, V. (2013). Filtration und operative Erfassung der ethnischen Deutschen in der Ukraine durch die Organe des Innern und der Staatssicherheit während des Zweiten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte.* Neue Folge, Bd. XXI. 104–181. [in German].

Epp, M. (2000). *Women Without Men. Mennonite Refugees of the Second World War.* Toronto: University of Toronto Press.

Fiebrandt, M. (2014). Auslese für die Siedlergesellschaft. Die Einbeziehung Volksdeutscher in die NS-Erbgesundheitspolitik im Kontext der Umsiedlungen 1939–1945. Göttingen, Germany: Vandenhoeck & Ruprecht. [in German].

Gette, H. (2008). *Otvergnutyie rodinoy [A Homeland Denied].* Keln, Germany: Izd-vo H. Gette. [in Russian].

Heinemann, I. (2003). „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen, Germany: Wallstein Verlag. [in German].

Ivanov, I. O. (2006). Okupatsiina polityka hitlerivskoi Nimechchyny stosovno etnichnykh nimtsiv u Reikhskomisariati “Ukraina” [Nazi Germany’s Occupation Policy on Ethnic Germans in the Reichskommissariat “Ukraine”]. *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Klets, V. K. (2005). Evakuatsiya i repatriatsiya nemtsev i mennonitov Ukrainy v 1943–1945 gg. [Evacuation and Repatriation of Germans and Mennonites of Ukraine in 1943–1945]. *Voprosy germanskoj istorii.* Dnepropetrovsk, Ukraine. 114–121. [in Russian].

Klets, V. K. (2010). Kollaboratsionizm etnicheskikh nemtsev v gody Velikoy Otechestvennoy voyny: svoeobrazie formy i sodержaniya [Collaborationism of Ethnic Germans in the Great Patriotic War Years: Originality of Form and Context]. *K 65-letiyu velikoy pobedy: vzglyad iz XXI veka: [sbornik nauchnykh trudov].* Novokuznetsk, Russia. 66–94. [in Russian].

Klets, V. K. (2006). Natsionalna polityka natsystiv na okupovanykh terytoriyakh ta folksdoiche. *Voprosy germanskoj istorii* [National Policy of the Nazis at the Occupied Territories and Volksdeutsche]. Dnepropetrovsk, Ukraine. 135–154. [in Russian].

Klets, V. K. (2011). Prinuditelnye migratsii nemtsev Ukrainy v gody Velikoy Otechestvennoy voyny: obshchee i osobennoe [Ukrainian Germans Forced Migrations during the Great Patriotic War: General and Special Issues]. *Nachalnyy period Velikoy Otechestvennoy voyny i deportatsiya rossiyskikh nemtsev: vzglyady i otsenki cherez 70 let: Materialy 3-y mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Saratov, 26–28 avgusta 2011 g.* Moscow, Russia: “MSNK-press”. 362–364. [in Russian].

Konrad, A. (2012). *Red Quarter Moon: A Search for Family in the Shadow of Stalin.* Toronto: University of Toronto Press.

Koval, M. V., and Medvedok, P. V. (1992). Folksdoiche v Ukraini (1941–1944 rr.) [Volksdeutsche in Ukraine (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5. 15–28. [in Ukrainian].

Leniger, M. (2006). Nationalsozialistische «Volkstumsarbeit» und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin, Germany: Frank & Timme. [in German].

Lohvenova, E. (2007). Weinau. Po sledam pogibshyey tsivilizatsii [Weinau. In the Footsteps of Lost Civilization]. Augsburg, Germany: Aurus Verlag, 2007. [in Russian].

Lumans, V. (1993). *Himmler’s Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945.* Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press.

Malinovskiy, L. V. (2012). Retseziya professora L.V. Malinovskogo na monografiyu «Zhivi i pomni... Istoriya mennonitskikh koloniy Ekaterinoslavshchiny» [Professor L.V. Malinovskiy's Review on the Monograph «Live and Remember... History of Mennonites' Colonies of Ekaterinoslav Region»]. *Voprosy germanskoj istorii*. Dnepropetrovsk, Ukraine. 246–249. [in Russian].

Motornaya, I. (2016). Polozhenie nemtsev v Transnistrii (1941–1944 gg.) [German Population Status in Transnistria (1941–1944)]. *Danubius*, Vol. XXXIV. Galati, Romania. 235–243. [in Russian].

Pinkus, B., and Fleischhauer, I. (1987). Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert. Baden-Baden, Germany. [in German].

Polunin, E. S. (2014). Vynuzhdennye migratsii nemetskogo naseleniya iz stran Tsentralnoy, Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Evropy v 1944–1948 gg. [German Population Forced Migration from the Countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe in 1944–1948]. *Extended abstract of PhD thesis*. Voronezh, Russia. [in Russian].

Pryvalova, M. Ju. (2008). Sovetskie nemtsy-repatrianty v natsionalnoy politike SSSR v 1940-e–1970-e gg. [Soviet Germans-Repatriates in the National Policy of the USSR in 1940s–1970s]. *Extended abstract of PhD thesis*. Saratov, Russia. [in Russian].

Schmaltz, E. (2008). «The Long Trek»: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943–1944. *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*, Vol. 31, No. 3. 1–23.

Stelnykovych, S. V. (2016). Natsyystykyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vynnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia i borotby (1941–1944 rr.) [Nazi Occupation Regime in Zhytomyr & Vinnytsia Region and the Local Population: Parallels of Daily Life and Struggle (1941–1944)]. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Strippel, A. (2011). NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [in German].

Teich, G. (2004). Die Rußlanddeutsche. Bevölkerungsbewegung in Kriegs- und Nachkriegszeit 1941–1950. *Heimatsbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart. 82–94. [in German].

Volter, G. A. (2004). Zona polnogo pokoya. Rossiyskie nemtsy v gody voyny i posle neyo. Svidetelstva ochevidtsev [Zone of Complete Rest. Russian Germans during and after the War. Eyewitness Accounts]. Augsburg, Germany: Waldemar Weber Verlag. [in Russian].

Wardzyńska, M. (2017). Wsiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, Poland. [in Polish].

Wisotzki, E. (1992). Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten. Unveröffentlichte Dissertation. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität. [in German].

Unruh, H. B. (2009). Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums. [in German].

Zhivi i pomni... Istoriya mennonitskikh koloniy Ekaterinoslavshchiny [Live and Remember... History of Mennonites' Colonies of Ekaterinoslav Region] (2006). Pod redaktsiyej professora S. Y. Bobylevoy. Dnepropetrovsk, Ukraine. [in Russian].

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевсько-

го Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Martynenko Volodymyr L. – Ph.D. in History, doctoral student, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Triohsviatytska Street 4, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: traum1983@gmail.com

GERMAN POPULATION EVACUATIONS FROM THE OCCUPIED REGIONS OF UKRAINE TO THE THIRD REICH TERRITORY IN FOREIGN AND DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The research aims to reveal formation of the historiography of Nazi Germany policy regarding German settlers from the occupied regions of Ukraine at the Second World War final stage. The research methodology is based on the principles of objectivity and complexity, as well as on a set of special (historical & genetic, problem & chronological, periodization) and generally scientific methods (analysis, synthesis, comparison, induction, deduction, typologization). Scientific novelty. This article is the first attempt to study historiographic aspects of current subject that has not yet received integrated and comprehensive coverage. Conclusions. The historiography analysis of the subject suggests the absence of special studies on ethnic Germans administrative resettlements from the USSR's occupied regions during the Second World War. German scientists made the greatest contribution to development of the subject particular segments. Their works are usually based on a wide range of archival sources and modern methodological approaches. However, German historians' interest in the subject is often selective and contextual. It is usually associated with studying the mechanisms of the Third Reich's policy aimed to Germanize the Western Polish territories annexed in 1939. In several former Soviet republics' academic circles, this issue remains a little-known page of the Second World War. Particularly, Ukrainian historians' works reduce ethnic Germans evacuation to the Reich in 1943-1944 only to a superficial examination or a brief statement. Domestic researchers' study is significantly complicated, since most of the source base on the issue is concentrated in Germany archival funds.

Key words: historiography, ethnic Germans, evacuation, Germany, Ukraine, the Second World War.

Дата подання: 10 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мартиненко В. Евакуації німецького населення з окупованих територій України на територію Третього Рейху в зарубіжній та вітчизняній історіографії. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 48–61. DOI: 10.5281/zenodo.4733830.

Цитування за стандартом APA

Martynenko, V. (2021). Evakuatsii nimetskoho naselennia z okupovanykh terytorii Ukrainy na terytoriiu Tretoho Reikhu v zarubizhnii ta vitchyzniani istoriohrafii. [German population evacuations from the occupied regions of Ukraine to the Third Reich territory in foreign and domestic historiography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 48–61. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.